

УДК 94 (477.6/7) «17»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.309>

Олександр Тригуб*

РОЗБУДОВА ЧЕРНЕЧОГО ЖИТТЯ НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 18 СТ.

Анотація: *Стаття показує процес становлення та розвитку православної інфраструктури у Південній Україні у період становлення єпархіального облаштування другої половини 18 ст. Основна увага автора звернена на розвиток монастирського життя в регіоні, виникненні та розбудові чернечих обителей, особливостей їхнього улаштування, будівництву та економічній діяльності. Важливе місце займає характеристика ключових фігур ченців, які здійснили найбільший і найважливіший внесок до організації монастирського життя.*

Найстарішою обителлю українських степів беззаперечно є Самарський Миколаївський монастир, який був військовою та духовною твердиною запорозького козацтва. У досліджуваний період монастир ще зберігав старі козацькі традиції, мав тісний зв'язок із Київським Межигірським монастирем і Запорозжям як в адміністративному плані, так і в духовному та соціально-економічному. Натомість з кінця 18 ст. «козацька обитель» вповнено інкорпоровалася у загальноімперську монастирську інфраструктуру та втратила «козацькі» особливості минулих часів.

Важливе місце у православному середовищі зайняли й новоутворені монастирі у Нижньому Подніпров'ї – Григоріївський Бізюків монастир (Григоріївська пустинь) і Корсунський монастир. Розкрито особливості їх виникнення та формування, тісна залежність від державної влади та «височайших милостей», відзначено їх роль в економічній розбудові краю (рибний промисел, освоєння цілних земель, соляний видобуток тощо).

Автором окреслено стан наукової розробки теми, коло проблемних і дискусійних питань, показано складність окресленого дослідницького поля через втрату документів монастирських архівів, визначено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: *Південна Україна, Херсонська єпархія, Катеринославська єпархія, чернече життя, монастир, Самарський монастир, 18 століття, Корсунський монастир, Григоріївський Бізюків монастир, Григоріївська пустинь*

Вступ. Розпад радянської імперії позначився не лише відродженням державності колишніх радянських республік, а й поверненням націй до своїх духовних коренів. На цьому фоні інтерес української історичної науки до історії релігійності, релігійних інституцій, міжконфесійних відносин, церковної архітектури та мистецтва тощо різко зріс. Історіографія 1990-х років збагатилася ґрунтовними працями першопрохідців у царині вивчення минулого Православної церкви на українських землях таких дослідників як В. Ульяновського, С. Плохія, В. Пащенко, О. Крижановського, Ю. Катуніна, І. Лимана, О. Ігнатуші, О. Тригуба, І. Преловської та багатьох інших. До української науки повернулися імена істориків Церкви дорадянської доби та діаспори (Макарій (Булгаков), А. Карташев,

* Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили (Миколаїв, Україна).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>; e-mail: alextrigub@ukr.net

Є. Голубинський, І. Власовський, Н. Полонська-Василенко, В. Біднов та ін.). Інтереси істориків охоплювали різноманітні аспекти історія православ'я – від канонічно-богословських до державно-церковних.

Перші десятиліття української історіографії у 21 ст. показали, що інтерес до вказаної проблематики не вщухає, але набуває більш ґрунтовного та вузьконаправленого характеру. Від узагальнюючих робіт на кшталт «Історія релігії в Україні» (1999) чи «Історія православної церкви в Україні» (1997) дослідники звернулися до історії окремих течій, напрямків, конфесій, розколів, різночасових проблем інституційного розвитку, соціальних зрізів (духовенство та віряни), розбудови окремих епархій і т.д.

На сьогодні у багатьох неуважних дослідників інколи складається враження, що ключові проблеми історії православ'я на українських землях вже знайшли своє висвітлення і з цієї причини є неактуальними для вивчення. Натомість, вказане твердження глибоко помилкове, адже історична наука розвивається як на методологічно-світоглядному рівні, так і в технічно-емпіричному розрізі. На місце банального позитивізму приходить міждисциплінарний підхід, а революція цифрових технологій несе доступність максимального накопичення джерельної бази для уважного та прискіпливого дослідника. Отже, на наше глибоке переконання, попередні напрацювання істориків регулярно потребують свіжого погляду, ретельного узагальнення та доповнення новими археографічними відкриттями. Саме це і спонукало автора звернути увагу новітньої історіографії на, здавалося б, вже добре вивчену проблематику історії південноукраїнських монастирів, а *метою рукопису* є узагальнення відомостей з розбудови монастирського життя на Півдні України у досить маловивчений період другої половини 18 ст., визначення перспективних напрямків у подальшому вивченні означеної теми.

Огляд літератури. Історія монастирів і чернечого життя у Російській імперії, а отже і на українських землях, завжди перебувала у полі зору дослідників. Натомість перші праці, що охоплювали досліджуване питання, з'являються лише у другій чверті 19 ст. Початок південноукраїнської історіографічної традиції поклала праця архієпископа Гавриїла (Розанова) (1838), що розкривала окремі аспекти становлення та діяльності Пустинно-Миколаївського Самарського монастиря¹. Пізніше цьому монастирю, який був найстарішою обителлю краю, в імперську добу присвятили свої розвідки катеринославський архієпископ Феодосій (Макаревський) (1873)², Григорій Надхін (1879)³,

¹ *Гавриил (Розанов)*. Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре. Одесса: В Городской типографии, 1838. 69 с.

² *Феодосий (Макаревский)*. Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. Екатеринослав: Тип. Екатеринославского губернского правления, 1873. 121 с.

З приводу цієї праці відома українська джерелознавиця Г. Швидько писала: «У 1873 р. він опублікував окремою книжечкою свою працю «Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь», цінність якої полягає не стільки у власне його історії (бо це вже було раніше відомо), скільки у доданих до праці документах запорозького походження за 1731-1764 рр. Більш ранні документи, які зберігалися у келії монастиря, згоріли у підпаленій за наказом Запорозького Коша келії монаха Прокла, який помер від чуми» (*Швидько Г.* Феодосій Макаревський: краєзнавець на єпископській кафедрі. *Портал «ДніпроКультура»*. URL: https://www.dnipro.libri.dp.ua/Episkop_Feodosiy_istoriya_Katerinoslav). До речі, останній факт дослідниця почерпнула із праці Д. Яворницького.

³ *Надхин Г.* Церковные памятники Запорожья. II. Пустынно-Николаевский монастырь. *Древняя и новая Россия: ежемесичный исторический иллюстрированный сборник*. 1879. № 7. С. 220-231

А. Чирков (1881)⁴ і Дмитро Яворницький (1892)⁵.

Певної уваги від тогочасних дослідників старовини отримав і Свято-Григоріївський Бізюків монастир. Хоча він і не мав такої глибинної минувшини як Самарська пустинь, але вже в 1848 р. вийшла перша узагальнююча стаття Н. Мурзакевича, яка давала загальне уявлення про появу та становлення обителі⁶. Більш детальну розвідку з історії та тогочасного стану монастиря (1861) представив архімандрит Діонісій⁷, який опікувався монастирем в добу олександрівських реформ. Ґрунтовну розвідку з історії становлення та розбудови монастиря у 1894 р. представив Н.Ф. Ногачевський⁸, яка і до сьогодні залишається ледве чи не єдиною об'ємною працею з дорадянської історії обителі.

Досить малочисельно представлена історіографія Корсунського старообрядницького монастиря. Вперше про нього у своїх подорожніх записках під час поїздки до Криму (1847) згадав відомий історик Григорій Спаський⁹, надавши як власні враження від побаченого, так і історичний нарис про його появу та розбудову. Наступного року (1848) вийшла праця Н. Мурзакевича¹⁰, який подав коротку історію монастиря, ґрунтуючись на архівних документах (але й тут автор допустив низку помилок, про які буде йти розмова далі). Доповненням до цих робіт можна вважати нарис А. Чиркова (1881), який, на жаль, в історичній його частині має добрячу низку анахронізмів¹¹. До 100-річчя обителі (1897) у «Таврійських єпархіальних відомостях» була опублікована досить розлога праця з історії монастиря (на нашу думку, найбільш вдала історія монастиря 19 ст.), але, на жаль, без вказівки авторства¹². Цей історичний нарис був опублікований і окремою брошурою¹³.

⁴ Чирков А. Топографическое описание Самарского Николаевского монастыря, находящегося в Екатеринославской губернии в 2-х верстах к востоку от города Новомосковска. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*. Т. 12. Одесса: Франко-Русская тип. Л. Даникана, 1881. С. 472-477.

⁵ Яворницький Д.И. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. В: *Яворницький Д.И. История запорожских козаков*. Т. 1. Санкт-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1892. С. 365-383.

⁶ Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях. 1. Григорьевский Бизюков мужской монастырь. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 2. Одесса: В городской типографии, 1848. С. 302-307. До речі, праця ґрунтується на рукописі ієромонаха Геннадія (1835 р.) під назвою «Повесть Бизюкова монастыря» (про що автор відверто зазначає у підсторінковій примітці до публікації), яка сьогодні зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ) (Ф. V. Од. зб. 760. 124 арк.).

⁷ Дионисий. Сведения о второклассном Григориевском Бизюков монастыре. *Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям*. 1862. № 8. С. 493-517.

⁸ Ногачевский Н.Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1894. 83 с.

⁹ Спаський Г. Корсунский старообрядческий монастырь на Днепре (из «Путевых записок о Крыме и его окрестностях»). *Отечественные записки*. 1847. Т. 55. № 12. С. 124-127.

¹⁰ Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях. 2. Корсунский Успенский благословенный монастырь. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 2. Одесса: В городской типографии, 1848. С. 307-312.

¹¹ Чирков А. Топографическое описание Корсунского монастыря, находящегося в Днепровском уезде Таврической губернии на левом берегу Днепра. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*. Т. 12. Одесса: Франко-Русская тип. Л. Даникана, 1881. С. 467-472.

¹² Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии. *Отдел неофициальный Таврических епархиальных ведомостей*. 1897. № 35 (5 сентября). С. 956-982.

¹³ Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии. П.В.З. 1897. Симферополь: Таврическая губернская типография, 1897. 32 с.

Новий виток інтересу до історії південноукраїнських обителів відбувся у середині 1990-х років і з перемінним успіхом триває й до сьогодні. Протягом 30 років з'явилися публікації Є. Горностаєва, І. Лимана, О. Тригуба, С. Гейка, О. Харлана, О. Шкрібітько, О. Бельського, Іустина (Юревича) й ін. Автори, або у контексті загального розвитку православ'я в регіоні (І. Лиман¹⁴, О. Тригуб¹⁵, О. Шкрібітько¹⁶, О. Коваль¹⁷, О. Кузьмук¹⁸), або ж зосереджуючись на конкретній обителі (Є. Горностаєв¹⁹, М. Сухарев²⁰, О. Тригуб²¹, С. Гейко²², О. Харлан²³, О. Бельський²⁴, Іустин (Юревич)²⁵) зробили свій внесок у вивчення окресленої нами теми. Натомість більшість праць, за винятком окремих робіт І. Лимана, О. Кузьмука, О. Шкрібітько, О. Харлана, О. Бельського та Іустина (Юревича), мало уваги приділили визначеному нами хронологічному проміжку – друга половина 18 ст., що лише підкреслює актуальність обраної тематики.

¹⁴ Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. 180 с.; Лиман І. Російська православна церква на Півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. 488 с.; Лиман І. (упоряд.). Православна церква на півдні України (1775-1781). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. 560 с. (Джерела з історії Південної України. Том 4); Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. 400 с.

¹⁵ Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): дис... к.і.н.: 07.00.01. Миколаїв, 2000. 242 с.

¹⁶ Шкрібітько О.О. Господарська діяльність монастирів Степової України в XVI-XVIII ст.: дис... к.і.н.: 07.00.01. Донецьк, 2006. 222 с.

¹⁷ Коваль О.С. Православне храмове будівництво на Півдні України (1734-1881 рр.): дис... к.і.н.: 07.00.01. Запоріжжя, 2019. 355 с.

¹⁸ Кузьмук О.С. Козацьке благочестя: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII-XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. Київ: ВД «Стилос», 2006. 228 с.; Кузьмук О.С. Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI-XVIII століттях Київ: ФОП «Видавець Олег Філюк», 2014. 624 с.

¹⁹ Горностаєв Е.В. Григорієво-Бізуков мужской монастырь. Херсон, 1995. 22 с. (рукопис).

²⁰ Сухарев М.В. Землевладение и промыслы Корсуньского Таврического монастыря в конце XVIII – XIX в. *Культура народов Причерноморья*. 1998. № 5. С. 446-448.

²¹ Тригуб О. Перші монастирі Херсонської єпархії (1775-1860 рр.). *Збірник наукових праць «Південна Україна: проблеми історичних досліджень»*. У 2-х ч. Ч. 1. Миколаїв, 1998. С. 170-174; Тригуб О., Горбенко К.В. Свято-Григоріївський Бізуков монастир: життя, смерть, воскресіння. *Збірник наукових праць Міжнародної студентської наукової конференції «Історія очима молодих дослідників»*. Донецьк: ДДУ, 1999. Т. 1. С. 265-269; Тригуб О. Монастирі Південної України у господарсько-економічному житті краю (кінець XVIII – початок XX ст.). *Красзнавство*. 2015. № 1-2. С. 178-183.

²² Гейко С. Церков величність (з історії церков Бериславщини кінця XVIII – першої чверті XX ст.). Берислав-Херсон: Просвіта, 2000. С. 34-42.

²³ Харлан О.В. Самарський Пустельно-Миколаївський монастир. Формування архітектурного ансамблю в XVIII ст. *Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство): Матеріали наукових читань, присвячених 60-річному ювілею професора Г.К. Швидько*. Дніпропетровськ: НГУ, 2004. С. 38-44; Харлан О.В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектурна та мистецька спадщина XVIII-XIX ст. *Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць*. Вип. 2. Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. С. 105-120; Харлан О. Самарський Пустельно-Миколаївський монастир: архітектурна та мистецька спадщина. Портал «ДніпроКультура». URL: <https://www.dnipro.lib.dp.ua/monastyr.%20zaporozh%CA%B9ka%20starovyna.%20arkhitekturna%20spadshchyna>

²⁴ Бельський А.В. Единоверчество и единоверческий Корсунский монастырь: возникновение, история и лица. *Культура народов Причерноморья*. 1999. № 6. С. 75-87.

²⁵ Іустин (Юревич). Архимандрит Феодосий (Маслов) – основатель Григорієво-Бізукова монастиря. *Християнские чтения*. 2015. № 5. С. 281-300.

Адміністративні трансформації єпархіального устрою південноукраїнських земель у другій половині 18 ст. У середині 18 ст. більша частина південноукраїнських земель представляла собою козацькі зимівники та ногайські кочів'я. Не дивлячись на низьку щільність населення у цих краях, тогочасний церковний устрій Нової Січі налічував не більше 50 церков (похідних і постійних)²⁶, 2 скити та Самарський Свято-Миколаївський монастир, що перебували у підпорядкуванні ставропігійного Києво-Межигірського монастиря. І. Лиман з цього приводу влучно зазначив, що «і ставропігійний Києво-Межигірський монастир і київські архієпископи (митрополити) були підпорядковані Синоду. Тому контроль за станом духовної справи на Запорозжжі протягом існування Нової Січі Синод здійснював саме через ці установи, а не зносився безпосередньо з Кошем»²⁷.

Саме у цей час – початок 1750-х рр. – царський уряд став значно більше приділяти уваги освоєнню південноукраїнських земель, безцеремонно наступаючи на ногайсько-козацькі землі. З метою прискорення цього процесу царизм вдався до поселення на цій території іноземців, надаючи перевагу етносам православного віросповідання: грекам, сербам, румунам, болгарам, вірменам, молдаванам (детальніше див. праці В. Кабузана, В. Пірка, А. Скальковського та багатьох інших). Саме ці народи почали заселяти новоутворені Новосербію та Слов'яносербію.

При цьому новосербські церкви, що почали відкриватися у створюваних населених пунктах, з 1756 р. увійшли у підпорядкування єпископів Переяславських і Бориспільських (до цього підпорядковувалися безпосередньо Київським митрополитам). Територія Новосербії була поділена на три протопопії: Новомиргородську з управлінням у Новомиргороді, Криловську – у Крилові та Єлисаветградську – у фортеці Єлисаветградській. Слов'яносербія у 1755 р. здебільшого увійшла у підпорядкування єпископа Білгородського й Обоянського, а в 1756 р. прикордонні слов'яносербські поселення (Бахмутське духовне правління) підпорядкувалися єпископам Воронежським та Єлецьким²⁸.

Кючук-Кайнарджийський мир 1774 р. з Османською імперією, який закріпив за Російською імперією величезні простори Приазов'я та відкрив доступ до Чорного моря, виступив каталізатором експансіоністських прагнень російської абсолютистської монархії. Для їх реалізації було ліквідовано автономний устрій Запорозжжя (1775), а козацькі землі дніпро-бузького поріччя були оголошені імперськими володіннями та почали роздаватися усім, хто мав щонайменші заслуги перед монархією, або належав до найближчого оточення імператриці та її фаворитів.

Унаслідок вищезначених подій у 1775 р. із Новоросійської губернії (була утворена у 1764 р.) було виокремлено Азовську губернію. Обидві губернії охоплювали величезні простори від Південного Бугу до Дону та від Полтави до чорноморсько-азовського узбережжя. Для упорядкування церковних справ на території двох губерній 9 вересня 1775 р. було створено другокласну єпархію з найменуванням «Слов'янська та Херсонська» (у

²⁶ Більш детально розпис церков на теренах Війська Запорізького подають у своїх вищезазначених працях Д. Яворницький, І. Лиман, О. Кузьмук та О. Коваль.

²⁷ Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775)... URL: <http://www.cossackdom.com/book/bookzherkva.html#2>

²⁸ Покровский И.М. Русские епархии в XVI-XIX вв., их открытие, состав и пределы: опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. Т. II: XVIII в. Казань: Центральная тип., 1913. С. 494, 420.

назві та виборі предстоятеля єпархії в особі Євгенія (Булгаріса, 1775-79) явно простежується імперське апелювання до т.зв. Грецького проспекту Катерини II).

Прибувши 23 жовтня 1776 р. до Полтави, архієпископ Євгеній приступив до упорядкування своєї єпархії: створив у Полтаві Слов'янську духовну консисторію, а через неї протопопії. У Новоросійській губернії було створено 6 протопопій (пізніше були перейменовані у духовні правління): 1) Кременчуцька, під керівництвом Євфимія Савурського (надалі, цей талановитий і діяльний духівник за проханням князя Потьомкіна буде викликаний у 1790 р. до Миколаєва для керування його духовним життям і стане першим благочинним Миколаєва); 2) Полтавська (Іоаким Яновський); 3) Кобеляцька з Ново-Сенжарами (Василь Могилевський); 4) Єлисаветградська (Павло Базилевич); 5) Ново-Миргородська (Петро Булич); 6) Слов'янська та Херсонська (куди входили всі новопридбані землі, на яких було 5-6 ієромонахів у с. Покровському на місці Запорізької Січі, та близько 39 рядових священиків), призначено керівником Григорія Порохню. В Азовській губернії у 1777 р. було створено 5 правлінь: 1) Катерининське; 2) Самарське (Катеринославське); 3) Бахмутське; 4) Павлівське та 5) Ново-Ростовське²⁹.

Єпархія мала: у Новоросійській губернії – 232 церкви та два монастирі: Хрестовоздвиженський у Полтаві та Сокільський, який знаходився на березі Ворскли біля містечка Сокілки Кобеляцького повіту, одинадцять православних і чотири розкольніцькі каплиці, 1 476 чоловік духовенства; в Азовській – 112 церков і Нехфорощанський чоловічий монастир (знаходився на р. Орель у Новомосковському повіті). Таким чином, загальна кількість церков у єпархії досягала 344 (хоча Гавриїл, вказавши цифри 232 і 112 вивів загал у 345, що звісно є помилкою), а монастирів – 3³⁰. І. Лиман, проаналізувавши наявні дані про кількість церков в єпархії, прийшов висновку, що «можна вважати цифру 344, названу в довідці канцелярії Синоду такою, що наближена до реальної кількості церков, переданих до складу Слов'янської та Херсонської єпархії»³¹, а отже, вказане О. Тригубом число у 344 церкви є достатньо точним³². Натомість І. Покровський уточнює, що окрім означених трьох чоловічих монастирів, при Хрестовоздвиженському також було дві пустині – Буланівська й Ольшанська, а також два жіночі монастирі – Велико-Будинський Преображенський (Великобудиський, або Великобудищанський, с. Чернечий яр біля с. Великі Будищі на Полтавщині) і Пушкарський Вознесенський (Пушкарівський, с. Пушкарівка, нині територія м. Полтава)³³. Як бачимо, у межах загально визнаного південноукраїнського регіону єпархія жодного монастиря не мала, адже Самарська пустинь продовжувала підпорядковуватися безпосередньо Києво-Межигірському монастирю.

Мала кількість монастирів бентежила архієпископа Євгенія і, як переповідає відомий київський історик церкви Н. Петров, у 1778 р. архієпископ заявив про претензії на Самарський монастир, подавши до Св. Синоду клопотання про перепорядкування його у

²⁹ Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918)... С. 45.

³⁰ Миляновский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1902. С. VIII; Перечень событий, относящихся к истории Херсонской епархии. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1862. № 14. С. 271; Гавриил (Розанов). Отрывок повествования о Новороссийском крае. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 3. Одесса: В городской типографии, 1853. С. 104, 117.

³¹ Лиман І. (упоряд.). Православна церква на півдні України (1775-1781)... С. 57.

³² Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918)... С. 43.

³³ Покровський І.М. Русские епархии в XVI-XIX вв.... С. 508.

відомство Слов'яно-Херсонської єпархії. Обґрунтуванням цього кроку було те, що «в його новоутвореній єпархії мало монастирів, а між тим він, архієпископ, дуже потребує монастирських настоятелів для присутності у духовних правліннях і для інших єпархіальних доручень»³⁴ (ймовірно, архієпископа цікавив не лише монастир, а й його величезні землі й угіддя). Але Межигірський монастир зберіг свої права на Самарську пустинь. І. Лиман, уважно вивчивши оригінальне листування архієпископа, розширив уявлення про ті домагання: «Євгеній просив Синод передати йому або Самарський, або Святогорський монастир (який знаходився на кордоні зі Слов'янською та Херсонською і входив до складу Білгородської єпархії)». На думку дослідника, «у діях Євгенія простежувались намагання, притаманні і більшості інших єпархіальних архієреїв останньої чверті 18 – середини 19 ст.: сконцентрувати у своїх руках стільки влади, скільки це було можливо в рамках, визначених світськими та центральними духовними установами і можновладцями. Тому перебування на території єпархії установи та осіб, підпорядкованих Києво-Межигірському монастирю, і дратувало Євгенія»³⁵. Вважаємо, що обидва фактори – економічний та абсолютизація влади, у даному випадку мали місце.

28 листопада 1786 р. єпархія була реорганізована у Катеринославську та Херсонес-Таврійську. Цьому передували політико-соціальні зміни, серед яких ключовими для реорганізації були наступні: переселення до Приазов'я православного населення Криму – греків, вірмен, грузин і волохів (це призвело до відновлення у 1779 р. Кафійської та Готфійської єпархії, що проіснувала до 1786 р.); анексія Криму 1783 р.; ліквідація Новоросійської й Азовської губерній та створення Катеринославського намісництва і Таврійської області.

У 1787 р. у складі Катеринославсько-Таврійської єпархії було створено вікарну єпархію Феодосійську та Маріупольську (1787-1799), якій було підпорядковано церкви та монастирі Таврійської області, тобто Приазов'я, Криму та землі Чорноморського війська. Окрім невеликої кількості церков, у складі вікаріату опинилися два монастирі – Балаклавський Георгіївський монастир у Криму та Катерино-Лебяжська пустинь на землях Чорноморського війська³⁶. У 1780-х роках в єпархії збільшилася кількість монастирів і за рахунок новоутворених обителів – 1785 р. був заснований Корсунський Успенський чоловічий монастир на правому березі Дніпра біля м. Нікополя (у 1796 р. перенесений на лівий берег Дніпра на річку Кам'янку) і в 1782 р. засновано подвір'я Софроніївської пустині, що отримало назву Григоріївська (інколи зустрічається помилкове *Георгіївська*) пустинь (з 1803 р. – Новогригоріївський Бізюків монастир).

З ліквідацією Катеринославського намісництва та перетворення його у Новоросійську губернію на підставі указу Павла I від 12 грудня 1796 р. про поділ Росії на губернії, а міста Катеринослава у Новоросійськ, 21 грудня 1797 р. було видано указ про реорганізацію Катеринославсько-Таврійської єпархії у Новоросійську та Дніпровську. Новоутворена губернія складалася з 12 повітів: Новомосковського, Єлисаветградського, Ольвіопольського, Бахмутського, Новоросійського, Павлоградського, Херсонського,

³⁴ *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки Древнего Киева. Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1897. С. 246-247.

³⁵ *Лиман І.* Державна церква і державна влада... С. 48-49.

³⁶ *Ibid.* С. 51.

Маріупольського, Ростовського, Тираспольського, Перекопського й Акмечетського. Можна сказати, що у такому вигляді спархіальне управління охоплювало усю територію Південної України.

Рис. 1. Карта змін епархіального управління Півдня України у другій половині 18 ст. (Покровский И.М. Русские епархии в XVI-XIX вв.... Приложение³⁷)

Протягом 1786-96 рр. змінилася, звісно, і територія епархії. Після закінчення російсько-турецької війни 1787-91 рр. за Ясським мирним договором 29 грудня 1791 р. Російська імперія отримала Очаківську область між Дністром і Бугом, яка у церковному відношенні була зарахована до Новоросійської епархії. Після віднесення Полтави до новоутвореної Малоросійської губернії, 31 грудня 1797 р. кафедра була перенесена до Новомиргорода Новоросійської губернії, куди владику перейшов з усім своїм штатом, консисторією та семінарією. Загальна площа епархії таким чином зменшилася, бо з Новоросійської губернії були виключені повіти Полтавський, Градизький, майже весь Слов'янський, частина Костянтиноградського, Олександрійського, Донецького та

³⁷ І. Покровский у примітках до карти зазначив наступне: «Слов'янська і Херсонська епархія після свого відкриття у 1775 р. швидко змінювала свої кордони, які визначилися у ній тільки у 1784 р. після приєднання Тавриди з узбережжям Азовського моря. З цієї причини кордони Слов'янської та Херсонської епархії показані не за початковою її територією, а станом на 1784 р.»

Бахмутського, які були повернені до Слобідської України, адже населення на 1799 р. вже досягало 1 млн. осіб³⁸. З'явилися і нові/старі міські центри, такі як Одеса, Миколаїв, Очаків, Вознесенськ, Григоріополь та інші, які швидко розбудовувалися. Таким чином збільшувалася і кількість православної пастви, а єпархія потребувала більшої кількості нових церков і духовенства.

У зв'язку з територіально-адміністративними змінами указом від 25 червня 1803 р. єпархія стала називатися Катеринославською, Херсонською і Таврійською з центром у Катеринославі.

Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Самарська Миколаївська пустинь (Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, далі – *Самарський монастир*) є найдавнішим монастирем Південної України, що зберігся до сьогодні. Згідно місцевих легенд, яку чи не вперше повідав єп. Феодосій (Макаревський) у своїй класичній праці з історії монастиря³⁹, останній виник бл. 1576 р. на острові між річкою Самарою та її рукавом Самарчиком, де було побудовано невеличку дерев'яну церкву в ім'я Святого Миколая, що знаходилася на території козацької фортеці. У 1602 р. фортецю з церквою було перетворено на монастир. Настоятелем його став викликаний з Межигірського монастиря ієромонах Паїсій, родом з Валахії⁴⁰ (продовжувачем феодосіївської традиції став і Д. Яворницький⁴¹). Наводячи ці відомості, український історик О. Кузьмук повністю відкидає зазначене усталене твердження, аргументуючи це тим, що «перші достовірні відомості про Самарську обитель датуються кінцем XVII ст.» і 1576 р. є «абсолютно бездоказовою датою»⁴². Ймовірніше за все, йому подобає позиція першого дослідника монастирської минувшини архп. Гавриїла (Розанова), який прийшов висновку, що «монастир дійсно засновано між 1672 і 1688 роками»⁴³.

Авторів цих рядків більше імponує позиція сучасного історика Олександра Харлана, яка викладена у низці його праць: «З документальних джерел випливає незаперечний факт: ще до появи монастиря на території сучасної обителі існувала невеличка церковця в ім'я Святого Миколая. Саме вона стала після 1576 року тим вихідним вузлом, навколо якого поступово почав утворюватися комплекс основних монастирських споруд. Коли запорожці отримали в своє розпорядження обширні землі, до складу яких входило і старовинне місто Самар з прилеглими лісами, вони стали укріплювати місто, а на великому острові, який розташовувався на р. Самара, заснували невеличке укріплення з льохами і підземними ходами. Коло церкви було побудовано декілька житлових приміщень, куди за розпорядженням коша Запорозького поміщали «ранами скалечених казаків, всех больных, на баталиях раненых»... З історичних джерел відомо, що у 1602 р. фортеця з церквою перетворилась на монастир. Монастир, здебільшого, започатковувався з кількох дерев'яних келій довкола каплички, або церкви. Після отримання архієрейської благословенної грамоти на заснування обителі зводили соборну церкву. Це одразу ж

³⁸ Пірко В.О. Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк: Укр. Культурологічний центр, 1998. С. 102.

³⁹ Феодосий (Макаревский). Самарский... С. 3–6.

⁴⁰ Кузьмук О.С. Козацьке благочестя... С. 30.

⁴¹ Эварницкий Д.И. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь... С. 365–366.

⁴² Кузьмук О.С. Межигірська старовина... С. 126–127.

⁴³ [Гавриил (Розанов)]. Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре... С. 2.

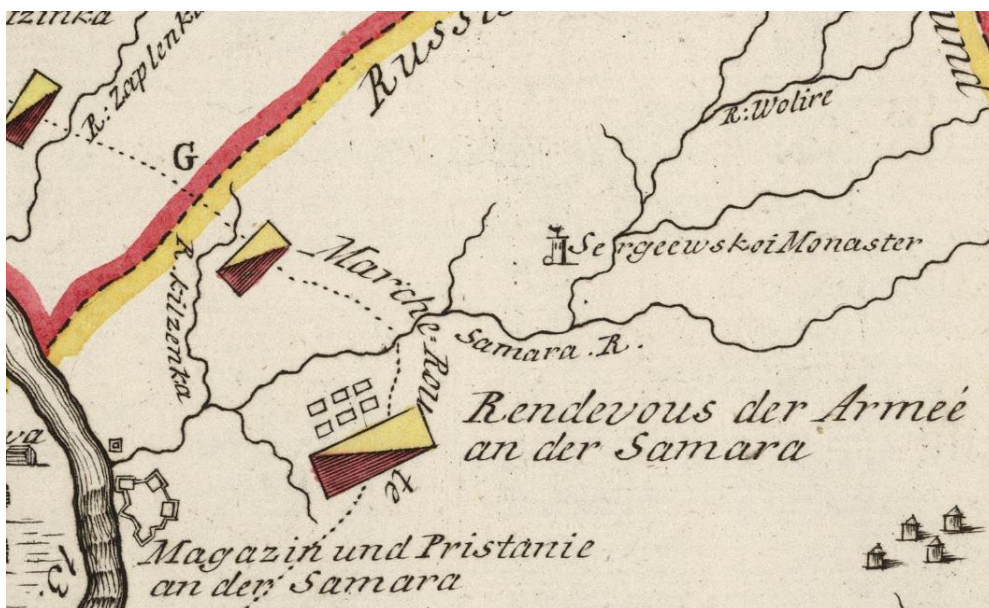
змінювало об'ємно-просторовий устрій комплексу: він набував архітектурну й ідейну домінанту та ставав упорядкованою цілісністю – символічною моделлю “Граду Божого”»⁴⁴.

Загалом вважаємо, що питання заснування монастиря (як і підхід до цієї дати) залишається відкритим у сучасному науковому дискурсі, і зводиться до констатації Л. Лучки: «Серед істориків не існує єдиної думки щодо заснування монастиря (1575, 1602, 1680 рр.). Автори останніх досліджень вважають датою створення 1602 р.»⁴⁵.

а

б

⁴⁴ Харлан О.В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектурна ... С. 106-107.

⁴⁵ Лучка Л.М. До історії архіву та книгозбірні Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. 2017. Вип. 25 (1). С. 176. На жаль, авторка не уточнила, кого вона має на увазі під «авторами останніх досліджень».

Рис. 2. Фрагменти карт 1736-1737 р.
(джерело: а – публікація Т. Чухліба з архіву РАН (СПб); б – Вікіджерела;
в – URL: <https://www.raremaps.com>)

Досить багато питань виникає і при вивченні такого популярного на сьогодні джерела як карти. Так маємо у розпорядженні декілька картографічних фрагментів 1737 року (рис. 2), виникнення яких пов'язане із російсько-турецькою війною 1735-1739 рр. Якщо уважно подивитися на перший фрагмент (рис. 2: а), то на місці Самарського монастиря бачимо напис «Запорожський монастир», а на двох інших фрагментах (рис. 2: б, в) той самий монастир вже має назву «Сергіївський»⁴⁶ І якщо перший варіант цілком зрозумілий, то другий досить суперечливий. В обговоренні даного питання з відомим знавцем козацької старовини Т. Чухлібом, він висловив припущення, що «там була одна з церков на честь Сергія Печерського, культ якого поширився запорожцями, які часто їздили на прощу до Києво-Печерської Лаври».

Ми ж схилиємося до думки, що монастир отримав назву від Сергіївської (Новосергіївської) фортеці, яка була побудована у кінці 17 ст. і згодом відновилася на

⁴⁶ Єдиним, хто використовував цю назву, був відомий дослідник історії монастирів В. Зверинський у якого монастир фігурує під назвою «Пустинно-Миколаївський Сергіїв монастир» (Зверинский В.В. Преобразование старых и учреждение новых монастырей с 1764-95 по 1 июля 1890 год (594 монастыря). Ч. 1. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и Комп., 1890. С. 216.). На жаль, ономастику цієї назви автор не розкрив.

початку 1730-х років. Вказана фортеця фігурує на лондонській карті бл. 1720 р.⁴⁷, яка, ймовірно за все, була створена на основі карти до 1711 р., тобто до Прутського миру за яким означена фортеця була зруйнована та залишена до 1730-х років.

У свою чергу, картографічний матеріал піднімає й інше питання: місце розташування Самарського монастиря у різні часові проміжки. На опублікованих фрагментах мап, монастир розташований по різні береги р. Самара, перший – на лівому, а другий і третій – на правому. У 2012 р. відповідь на це питання спробували дати О. Малов, В. Векленко й А. Векленко у відповідній статті⁴⁸. Дослідники прийшли висновку, що протягом 17-18 ст. монастир неодноразово змінював своє місцеположення: «Заснований біля старовинного запорозького міста Самарі, монастир змінив місце розташування внаслідок небажаного сусідства із російською Богородицькою фортецею. На початку 18 ст., після запорозької еміграції та виведення з Присамар'я гетьманської і російської адміністрацій, монастир перейшов до Новосергіївської фортеці, де перебував чи не до 1740 р. Деякий час знаходився на самарському лівобережжі, в куті, утвореному злиттям Татарки і Самари, а на межі 1750-1760-х років розташувався на звичному нам місці»⁴⁹. До речі, переходом до Новосергіївської фортеці автори пояснюють і приставку «Сергіївський» у назві монастиря.

Отже минуле монастиря у 17 – першій половині 18 ст. має досить багато білих плям, які чекають на свого дослідника й однозначно потребують як використання міждисциплінарних підходів, так і максимального розширення джерельної бази з архівосховищ країн-сусідів – Польщі, Туреччини та Російської Федерації. При цьому враховуючи втрату монастирського архіву у 1750 р. під час епідемії чуми, коли була спалена келія померлого настоятеля Прокла разом з архівом і речами, пошук відповідей на ці питання значно ускладнюється. Також треба враховувати, що монастир неодноразово страждав від нападів, пожеж та епідемій і навіть крадіжок документів⁵⁰.

Як вже зазначалося, середина 18 ст. для монастиря була вкрай важкою, оскільки монастир практично вимер. Про цей час новопризначений у 1751 р. настоятелем монастиря ієромонах Феодорит Рудкевич свідчив: «...відправлений з Січі на місце його Варлаама⁵¹ у Самарський монастир на бідне та запущене тоді начальство, з одним тільки ієромонахом і також одним ієродияконом, де застав вимерлу порожнечу, що стало наслідком нещодавньої морової язви братії та келій, що спалені за наказом командира старосамарського гарнізону»⁵².

Не дивлячись на таку сумну картину, настоятель взявся за справу відновлення монастиря, побудувавши нові келії, трапезну, добудував дзвіницю. Також о. Феодорит

⁴⁷ Homann J. Tabula geographica qua pars Rusiae Magnae: Pontus Euxinus seu Mare Nigrum et Tartaria Minor cum finitimis Bulgariae Romaniaae et Natoliae Provinciis (map. Noribergae: Homann, [1720?]). *Library of Congress*. URL: <https://www.loc.gov/resource/g7001f.hl000028>

⁴⁸ Малов О., Векленко В., Векленко А. Гіпотези щодо змін місцерозташування Самарського Пустинно-Микільського монастиря у XVII-XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.* 2012. Вип. 21, ч. 2. С. 205-213.

⁴⁹ Малов О., Векленко В., Векленко А. Гіпотези С. 212.

⁵⁰ Лучка Л.М. До історії архіву та книгозбірні... С. 176.

⁵¹ Мова йде про «нинішнього архимандрита Тульського Варлаама» (на 1770 р.), який, згідно з автобіографією о. Феодорита, залишив пост настоятеля Самарського монастиря у 1751 р.

⁵² Кузьмук О. Начальники січових церков (до історії церковного устрою Нової Січі). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2004. Вип. 8/9, Т. 11/12. С. 590.

домігся від кошової старшини універсалів на підтвердження монастирських земельних володінь, а у квітні 1752 р. отримав універсал на будівництво греблі на р. Самара та млина. У лютому 1755 р. кошовий Григорій Федоров закріпив за Самарським монастирем слободу та право брати з підданих покуховне за шинкування горілкою⁵³. Тоді ж Феодорит Рудкевич, будучи начальником січових церков, сприяв відновленню монастирського подвор'я: заново облаштував братські келії, амбари для зберігання провіанту, приміщення для зберігання риби й інших припасів, сараї для возів, стійла для коней і братську кухню, монастир було оточено дерев'яною огорожею⁵⁴.

Саме завдяки Феодориту Рудкевичу монастир на початку 1750-х років став володіти трьома млинами, про які детальніше можна знайти у В. Біднова: «Один знаходився на р. Самарі в урочищі Хашцовому; побудований він “за дозволом Коша” 10 квітня 1752 р.; канцелярією Азовської губернії під цей млин було відведено 120 десятин землі. Інший млин на Самарчику, біля Новоселиці, куплений 15 вересня 1752 року у козака Канівського куреня Григорія Чумаченка, при чому одна половина його вартості сплачена продавцю монастирем, а інша – військовим писарем Димитрієм Романовським. Третій – при усті р. Самарчика здавна знаходився “за дозволом колишнього запорозького Коша у володінні монастиря”»⁵⁵.

На початку 1770-х років у Самарському монастирі було: 155 коней, 266 волів і корів, 1 229 овець і баранів, 178 кіз і цапів, 4 пасіки з 503 вуликами, 4 млини у різних місцях, село Чернече з підданими, чотири хутори й озера⁵⁶. Феодосій (Макаревський) у своїй праці дає детальний опис вказано майнового комплексу монастиря на 1776 р.⁵⁷

У 1780 р. Самарський монастир був повторно⁵⁸ оголошений приписним до Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря, що, разом з тим, дало змогу зберегти монастирські володіння. До того ж, чергове підтвердження підпорядкування Самарського монастиря Межигірському дало можливість врятувати його від зазіхань єпископа Херсонського та Слов'янського Євгенія (Булгаріса), який намагався його підпорядкувати собі у 1778 р. (про що ми вже зазначали раніше).

1780-ті роки в історії монастиря пов'язані з іменем загадкового «дикого попа» священника Кирила Тарловського⁵⁹. Тарловський був священиком, який обвінчав імператрицю Єлизавету з К. Розумовським. Після цього тривалий час мешкав у Петербурзі, але впав у немилість імператриці Катерини II через те, що підтримував її чоловіка. Після цього втік і переховувався в українських степах, де його знайшли козаки. Власне, вони й назвали Тарловського «диким попом», через те, що мешкав у дикому полі⁶⁰. Як повідомляв А. Чирков: «о. Кирило був людиною вченою, що отримала свою духовну освіту у Київській

⁵³ Кузьмук О.С. Межигірська старовина... С. 129.

⁵⁴ Кузьмук О. Начальники січових церков... С. 591.

⁵⁵ Беднов В.А. Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря. *Из прошлого Екатеринославской епархии*. Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1907. С. 75.

⁵⁶ Кузьмук О.С. Межигірська старовина... С. 130.

⁵⁷ Феодосий (Макаревский). Самарский... С. 46–48, 50–52.

⁵⁸ Цю колізію показав у своїй праці І. Лиман, який довів залежний статус Самарського монастиря і до 1780 р. (див.: Лиман І. (упоряд.). Православна церква на півдні України (1775–1781)... С. 79–80.

⁵⁹ Найбільш повну (хоча і з багатьма помилками та фантазіями) історію о. Кирила Тарловського дає Д. Яворницький (див.: *Эварницкий Д.И.* Самарский Пустынно-Николаевский монастырь... С. 376–381).

⁶⁰ Самарський монастир. Музей історії Дніпра. 11.04.2022. URL: <https://midnipro.museum/samarskyj-monastyr/>

академії, а будучи дворянського походження, був багатий і у вищій ступені благочестивий і добродієць, але вельми суворий до усіх, хто не притримувався церковних настанов і відхилявся від чесного, тверезого та працелюбного життя; при цьому він також пожертвував значний капітал на спорудження церкви цього монастиря й окрім того, як передають старожили, своїм коштом збудував ще дев'ять церков...»⁶¹. Загалом, роль К. Тарловського у житті Самарської обителі до сьогодні досліджена недостатньо (як і взагалі постать «дикого попа») і є ще одним перспективним напрямком подальших пошуків⁶². Але той факт, що у монастирі зберігався його портрет (збереглася лише пізніша копія з оригінального портрету авторства Петра Окулова, що зберігається у Дніпровському історичному музеї), свідчить про його непересічну роль в історії обителі. Як зазначають сучасні дослідники: «Завдяки тому, що священник багато допомагав монастиреві, ченці шанували його за життя, а після смерті (4 грудня 1784 р.) поховали в кам'яній церкві і довгий час зберігали його портрет»⁶³. Завершення будівництва Свято-Миколаївського собору відбулося у 1787 р. й освячений він був 7 березня на честь Святителя Миколая Чудотворця, ікони Божої Матері «Усіх Скорботних Радість» і в ім'я святих мучеників Кирика й Іулліти.

Згідно опису 1787 р. монастир мав наступний вигляд: «Монастир на острові при річці Самара, оточений іншою річкою Самарчиком, в лісі, оточений дерев'яною огорожею; у ньому церква кам'яна нова (Свято-Миколаївська)... інша церква дерев'яна при загальній трапезі, храм Преображення Господня... крита дранкою. ...Дзвіниця дерев'яна, старенька, крита шалюванкою⁶⁴ з п'ятьма дзвонами; найбільший з яких вагою 52 пуди 30 фунтів»⁶⁵.

Останньою новобудовою монастиря у 18 ст. стало завершення спорудження нової дзвіниці. Не маючи коштів на її будівництво, монастир вирішив скористатися традиційним збором пожертв на цю справу. 1 квітня 1788 р. о. Феофан отримав дозвіл від катеринославського архієпископа Амвросія на збір «милостині». Але протягом 10 років зібрати потрібних коштів так і не вдалося, і як зазначав В. Біднов: «роки йшли за роками, нова дзвіниця не будувалася, а стара погрожувала падінням». Завершив цю епопею своїм твердим рішенням тогочасний архієрей – митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні), який 15 червня 1797 р. направив розпорядження монастирському економу о. Антонію: «Наказую... стару дзвіницю, як гнилу, що схиляється до падіння, зняти, а на її місце збудувати нову, міцну, фасоном, для цього монастиря достойну, на воротах монастирських, що із західного боку. На будівництво цієї дзвіниці використати церковні гроші монастиря...»⁶⁶. Протягом року дзвіниця була збудована.

⁶¹ Чирков А. Топографическое описание Самарского Николаевского монастыря... С. 473.

⁶² Чи не єдиною сучасною працею у цьому напрямку є стаття О. Харлана (див.: Харлан О.В. Кирило Тарловський і його внесок у розбудову Миколаївського храму Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря. Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. Вип. 3. Дніпропетровськ: НГУ, 2008. С. 96-105.

⁶³ Василенко Н.Є. Автографи Івана Манжури в зібранні Дніпропетровського національного історичного музею. Дніпропетровський національний історичний музей. 12.01.2016. URL: https://www.museum.dp.ua/uk/article_2015_45/

⁶⁴ Під «шалюванкою» історик мабуть має на увазі дранку (щепу), або шалівку – обрізну дошку (як правило тонку та вузьку), яка використовується для зовнішнього оздоблення будівлі. Обшивка деревом була характерна для козацької церковної архітектури 18 ст.

⁶⁵ Біднов В.А. Краткие сведения об архиве... С. 80.

⁶⁶ Ibid. С. 77-78.

Протягом 1776-1795 рр. монастир постійно боровся за своє майно й узагалі за виживання (про це детально писали перші літописці Гавриїл і Феодосій) і навіть перетворення обителі 25 листопада 1791 р. у «будинок Катеринославських архіереїв» не врятувало монастир від позбавлення від податних селян у відповідності до указу від 28 серпня 1794 р.⁶⁷ Згодом обитель позбавили і більшої частини земельних володінь – із 18 648 десятин і 2 300 квадратних сажень залишили лише 1 632 десятини та 1 630 квадратних сажні, а під кінець, як зазначає Д. Яворницький, і ця кількість десятин землі зменшилася до 341 десятини⁶⁸.

Таблиця 1. Настоятелі Самарського монастиря другої половини 18 ст.⁶⁹

Прокл	1750
Фотій Тусенський	1751
Варлаам	1751
Феодорит Рудкевич	1751-1753
Іраклій Кантакуз	1754
Самуїл Пилипенко	1755-1756
Володимир Сокальський (Сокольський)	1756-1759
Паїсій Цибульський	1760
Василій	1762
Феодорит Рудкевич (вдруге)	1766-1768
Самуїл	1768-1773
Ієссей	1774-1776
Леонід	1777-1778
Феофан	1778-1795 ⁷⁰

Тут хотілося б зазначити, що Феодосій (Макаревський) зазначав, що «настоятелі Самарського Запорозького монастиря не підлягали закону змінності та керували обителлю

⁶⁷ Гавришл (Розанов). Историческая записка... С. 60-61.

⁶⁸ Эварницкий Д.И. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь...С. 374.

⁶⁹ Кузьмук О.С. Межигірська старовина... С.185; Григорович И. (сост.). Обзор учреждения в России православных монастырей, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764-1869 гг.). Санкт-Петербург: В Синодальной типографии, 1869. С.11-12; Феодосий (Макаревский). Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь... С.32; Беднов В.А. Краткие сведения об архиве... С. 72.

⁷⁰ Филарет (Гумилевский). Черноморская Николаевская пустынь при Лебяжьем лимане. Харьков: Унив. тип., 1856. С.5-6. І Філарет (Гумілевський), і архімандрит Самуїл стверджують, що Феофан був настоятелем Самарського монастиря у період 1776-1795 і 1801-1807 рр. (див.: Самуїл, архм. Катерино-лебяжская Николаевская общежительная пустынь Кубанской области. Кавказские епархиальные ведомости. 1878. № 11 (1 июня). Отдел неоф. С. 384-387. У той же час архп. Гавриїл (Розанов) приводить наступні дати настоятелів: ієромонах Ієссей (1774-1783), ієромонах Феофан (1784-1793) (Гавришл (Розанов). Историческая записка... С. 65), які, на нашу думку, є неточними та суперечать як опублікованим працям інших дослідників 19 ст., так і опублікованим та архівним документам.

пожиттєво»⁷¹. Натомість, по відомим біографіям настоятелів ми бачимо, що це правило не працювало, оскільки настоятелі могли бути переміщені до іншої обителі, або отримати іншу посаду, як-от: Феодорит Рудкевич, який займав посаду настоятеля двічі, Володимир Сокальський, що перемістився на посаду настоятеля Січової церкви, Феофан у 1795 р. був переміщений до нововлаштованого козацького монастиря на землях Чорноморського козачого війська на Кубані – Катерино-леб'яжкої Миколаївської пустині та знову повернувся до Самарського монастиря у 1801 р., повторно очоливши його. Такої ж думки притримується і фахівець з історії Межигірського монастиря О. Кузьмук: «Настоятельство у приписному Самарському монастирі було для межигірців почесним, і водночас складним послушанням. Ігуменство не було пожиттєвим, зазвичай тривало рік або кілька років. Це послушання було одним із шаблів у здобутті почесніших послушань (начальника січових церков та намісника Межигірського монастиря)»⁷².

Тут треба відзначити, що українські історики мало приділили уваги монастирю на Кубані, хоча його зв'язки із Наддніпрянщиною, як колискою запорозького козацтва, були досить сталими протягом кінця 18 – 19 ст. Відповідно, вивчення історії Катерино-леб'яжкої Миколаївської пустині (Миколаївського Чорноморського монастиря), який призначався для відставних козаків-запорожців переселених на Кубань, теж потребує свого більш уважного дослідницького інтересу.

Подвір'я Софроніївської пустині (Новогригоріївська пустинь). Справжньою окрасою чернечого життя Південної України став Григоріївський Бізюків монастир, що був заснований у 1782 р. як подвір'я Софроніївської, або Софронієвої пустині, що отримало назву Григоріївська (Новогригоріївська) пустинь (з 1803 р. – Григоріївський Бізюків монастир⁷³). До початку 20 ст. монастир настільки розбудувався, що входив до трійки найбагатших монастирів Російської імперії. Оскільки загальна історія становлення монастиря у 18 ст. досить добре відома (потребують уточнення лише деталі), то ми лише подамо її короткий виклад, що був нами опублікований в одній з перших публікацій на цю тему в українській історіографії доби новітньої незалежності⁷⁴, але доповнивши окремим фактами та нюансами.

Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., при зайнятті російськими військами Молдавії, ігумен Мирнополянської пустині⁷⁵ Феодосій Маслов⁷⁶ (пострижений Нямецького монастиря⁷⁷) у 1769 р. звернув на себе увагу Григорія Потьомкіна своїми послугами з постачання військ хлібом, худобою і т.д. Коли війська поверталися до Росії, тоді і Феодосій,

⁷¹ Феодосій (Макаревский). Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь... С. 32.

⁷² Кузьмук О.С. Межигірська старовина... С. 127.

⁷³ Саме така назва була встановлена монастирю згідно з указом від 4 грудня 1803 р.

⁷⁴ Тригуб О., Горбенко К.В. Свято-Григоріївський Бізюків монастир... С. 265-269.

⁷⁵ Мирнополянська (Тисманська) пустинь на річці Дунай у Валахії біля міста Тісмана (Румунія, жудець Горж, зараз територія міста). Тисманський монастир (Mănăstirea Tismana), заснований у 14 ст., був першою православною обителлю у Валахії.

⁷⁶ Біографія Феодосія (Маслова), не дивлячись на певний інтерес до нього зі сторони дослідників, продовжує залишати певні питання, які потребують пошуку відповідей в архівах, насамперед, Російської Федерації та Румунії (можливо епістолярні матеріали збереглися серед багатьох паперів різних фондів, адже листування о. Феодосія було досить обширним).

⁷⁷ Нямецький монастир (лавра) – чоловічий монастир біля міста Тиргу-Нямц (сучасна Румунія, жудець Нямц).

якого переслідували турки, прибув до Потьомкіна та звернувся з проханням про захист. Головнокомандувач, прийнявши Феодосія, відправив його до Санкт-Петербурга з деякими паперами й описом його заслуг перед російською армією. У результаті імператриця нагородила Феодосія пенсією та за його проханням призначила ігуменом Софронієвої пустині, яка знаходилася у Глухівському повіті поблизу Путивля (сучасна Сумська область, Україна).

Молчанська Софронієва пустинь, яка відрізнялася завжди довольством, славилася тоді гостинністю та дотриманням чернечих правил Києво-Печерської лаври. Для покращання господарсько-матеріального стану монастиря Феодосій випрохав у свого благодійника Потьомкіна близько 3 000 десятин землі у Херсонському повіті (у документах повіт називається Кизикерменським⁷⁸) для господарської діяльності монастиря. У своєму листі до архієпископа Никифора (Феотокі) від 5 вересня 1781 р. Потьомкін писав: «Я наказав відвести у Новоросійській губернії землю для монастиря його [Софроніївського], де він [ігумен Феодосій] бажає заснувати пустинь; оскільки це залежить від вашого рішення, то покірніше прошу Ваше Преосвященство дати на те вашого дозволу»⁷⁹.

23 травня 1782 р. було оприлюднено указ Новоросійської губернської канцелярії, згідно якого у Кизикерменському повіті на р. Дніпро, з правого боку Пропасної балки, було відведено 3 245 десятин землі, а також додатково відведено плавні до р. Конка навпроти балки, що складала більше 2 000 десятин⁸⁰.

Таким чином, у 1782 р. до Софроніївського монастиря була приєднана Григоріївська пустинь у Херсонському повіті. Початково монастир розташувався на території колишніх турецько-козацьких мурів, що мали назву «городок», які знаходилися біля т.зв. Пропасної балки на відстані 18 верст від Берислава по течії Дніпра (див. рис. 5). У народній традиції до початку 19 ст. монастир часто мав назву «Пропасний», адже балка була досить відома у навколишній окрузі. 1 жовтня 1782 р. ігумен Феодосій отримав благословенну грамоту на будівництво церкви на честь Священномученика Григорія, 6 грудня того ж року було здійснено закладку будівлі і 12 червня 1783 р. будівництво було завершено. У цю пустинь Феодосій відправив декілька ченців і з ними перегнав частину кінських табунів і великої рогатої худоби.

Простояв храм «на городку» недовго і вже у 1784 р. почалося його перенесення в інше місце. Тут ми зустрічаємо певні різночитання у провідних літописців історії монастиря. Архп. Гавриїл зазначає наступне: «У 1784 р., з дозволу вже Св. Синоду, за проханням ігумена, цим ігуменом заснована на подвір'ї, тієї ж назви, нова *кам'яна* (тут і далі курсив наш. – *О.Т.*) церква, будівництво якої у 1786 р. було завершено, а 18 травня 1787 р., за благословення Амвросія, архієпископа Катеринославського, на антимінсі, виданому від преосвященного архієпископа Никифора для дерев'яної церкви, освячена соборно самим ігуменом Феодосієм. Ця церква існує тепер у Бізюковому монастирі і є в ньому головна.

⁷⁸ *Казикермен* – османське місто-фортеця 15-17 ст., а також російська фортеця у 18 ст., що знаходилася на території сучасного міста Берислав (Херсонська область, Україна). Кизикерменський повіт – повіт Слов'янської провінції (з 1782 р. – Херсонської) Новоросійської губернії, що існував у 1775-1783 рр. У 1784 р. Казикермен (Кизикермен) було перейменовано на Берислав.

⁷⁹ *Гавриїл (архп.)*. Хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 2. Отд.1. Одесса: В городской типографии, 1848. С. 161.

⁸⁰ *Ногачевский Н.Ф.* Григориевский Бизюков монастырь... С. 11.

Куди ж ділася перша дерев'яна і з якого приводу вона так швидко знищилася, у справах свідчень не зустрічається. Кажуть лише, що побудована вона була на високому місці... й оскільки сходження на таке місце досить ускладнене, то побудова на ньому ігумену Феодосію несподівано не полюбилася, і він негайно дав розпорядження заснувати та побудувати іншу кам'яну церкву, що існує і дотепер»⁸¹. Коротко кажучи, згідно свідчення Гавриїла, стара церква була розібрана, а на іншому місці була побудована нова кам'яна.

Рис. 5. Григоріївська пустинь під назвою «Софронієва» на карті 1796 р.

(джерело: Общая карта Екатеринославского, Вознесенского наместничеств и Таврической области. 1796)

Натомість більш точний опис надає Н. Мурзакевич і першу церкву він описує наступним чином: «Багатство будівельного матеріалу дозволило будувати церкву масивно: стіни її були виведені кам'яні, товщина у 2 аршина, а верх складено дерев'яний із дубових дощок, кожна товщиною у пів аршина, а верх з трьома верхами». Далі версія дослідника звучить відмінно від подання Гавриїла: «У 1787 р. архієпископ Гавриїл⁸² вказав інше, більш зручне місце: колишні церковні стіни були розібрані і знову складені вже на

⁸¹ Гавриил (архл.). Хронологическое описание церквей... С. 162.

⁸² Явна анахроністична помилка, адже Гавриїл (Банулеску-Бодоні) очолив кафедру тільки у 1793 р., а у 1787 р. кафедру очолював архієпископ Амвросій (Серебренніков). Помилкова інформація подана у першоджерелі – праці ієроченця Геннадія, на яку і спирався Н. Мурзакевич без належного критичного ставлення до цієї оповідної праці. Це помітили Діонісій і Н. Ногачевський (див.: Дионисий. Сведения о второклассном Григориевском Бизюков монастыре... С. 499-500; Ногачевский Н.Ф. Григориевский Бизюков монастырь... С. 14). Також, про можливого радника щодо перенесення храму, детальніше див.: Иустин (Юревич). Архимандрит Феодосий (Маслов)... С. 290.

теперішньому місці»⁸³. У цій варіації важко уявити таке оперативне розбирання кам'яних стін і возведення їх на новому місці у тому ж році.

Тут цікавим є перший опис монастиря, який датується першим десятиліттям 19 ст. та подається архимандритом Амвросієм, автором ґрунтового дослідження «Історія російської ієрархії». На початку 19 ст. монастир представляв собою досить скромний комплекс, який складався із Григоріївської церкви з трьома куполами та братських келій, що були зроблені із хворосту й обмазані глиною, й дуже «ветхие». Нижня частина церкви (тобто стіни) була зроблена з каменю на глині, а верх був дерев'яний з покриттям із листового заліза. Ні дзвіниці, ні огорожі монастир не мав⁸⁴. На нашу думку опис монастиря було отримано внаслідок листування автора з бізюківськими братчиками, або ж архимандриту свої враження про вигляд монастиря передав хтось із знайомих.

Отже, більш вірогідною є версія, що дерев'яну церкву дійсно розібрали та побудували нову за тим же проектом, але із кам'яними стінами (рис. 6), й опис якої надав Н. Мурзакевич. Відповідно до документів із збірника архп. Гавриїла, будівництво храму почалося у березні 1784 р. і було завершено у грудні 1786 р., а 18 травня 1787 р. церква була освячена⁸⁵.

Рис. 6. Перша церква монастиря на честь Св. Григорія
(фрагмент літографії кінця 19 ст. з книги Н. Ногачевського)

⁸³ Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях... С. 304.

⁸⁴ Амвросий, архм. История Российской иерархии, собранная Новгородской семинарии ректором, и богословия учителем, Антониева монастыря архимандритом Амвросием. Ч. 3. Москва: при Синодальной типографии, 1811. С. 354-355.

⁸⁵ ІР НБУВ. Ф. V. Од. зб. 494. Арк. 162-163.

У 1787 р. Софронієву (Григоріївську) пустинь відвідала імператриця Катерина II по дорозі від Дніпровських порогів до Херсона. Тут трапилася історія, яка наочно ілюструє приклад так званих «потьомкінських сіл». Попереджений Потьомкіним Феодосій заготовив для ченців, які знаходилися при монастирі, новий одяг і декотрих одягнув у богослужбові ризи, та поставив їх з хрестами, свічками, кадилами й іконами по обидва боки дороги, де повинна була проїжджати імператриця. Ченців і послушників також розставив попарно по всій довжині монастирської межі, в полі склав копиці скошеного хліба та сіна, приготував накриті столи з їжею та питвом і чекав появи государині. За таку старанну зустріч імператриці Феодосій був висвячений у Кременчуці в сан архімандрита і після цього рідко з'являвся у пустині⁸⁶.

29 серпня 1787 р. князь Потьомкін, на прохання архімандрита Феодосія, дав пропозицію колишньому Катеринославському намісницькому правлінню (за № 25033) відмежувати на річці Інгулець, по течії її з лівого боку, навпроти дач майора Артакова і між ділянками надвірного радника Константинова та князя Понятовського, порожню ділянку землі у вічне володіння Молчанській Софронієвій пустині⁸⁷.

Відведена ділянка землі сягала річки Дніпра до так званої «Червоної межі», звідси до річки Інгулець, що становить приблизно довжину на 50, а ширини від 8 до 5 верст. Перша ділянка за № 63 – 4 232 десятини зручної землі та 622 десятини 2 039 сажнів незручної та ділянка за № 135 – 13 500 десятин зручної та 1 500 десятин незручної землі⁸⁸, які знаходилися у Катеринославській губернії. Як ми бачимо, Н. Мурзакевич хоча й подає точні розміри обох ділянок, але загальна площа у 19 854 десятини відрізняється від поданої цифри у 20 718 десятин у архімандрита Діонісія та Н. Ногачевського (останній використав працю Діонісія 1862 р. практично у повному обсязі). Уточнення даного питання можливе за умови вивчення документів з межування Катеринославського губернаторства. Вказані ділянки отримали назву «Інгульська дача».

Указом від 29 вересня 1792 р. наказано: «зараховану до Софронієвої, Григоріївську пустинь, що перебуває у Херсонському повіті, з приєднаними до неї від покійного генерал-фельдмаршала, Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора князя Потьомкіна-Таврійського, у тому повіті дачами та закладами монастирськими залишити, як і раніше, при тій пустині»⁸⁹.

Отримавши вказані земельні ділянки, ігумен Феодосій почав господарювати вже з розмахом, побудувавши на Інгульці водяний млин і невелику каплицю для християн, що жили на вказаних ділянках. Результатом цього господарювання стало стрімке збагачення пустині: «вже рахували на монастирській землі до 2 000 голів коней, 1 000 рогатої худоби та понад 20 000 овець. Все це накопичилося за 15 років, частиною від господарства Феодосія, а частиною від пожертв козаків-запорожців, які, по знищенню Січі, були залучені сюди [ймовірно мова йде про монастирське господарство чи монастирські землі. – О.Т.] ухильністю та м'якістю характеру Феодосія»⁹⁰. Після зруйнування Запорозької Січі заможна частина

⁸⁶ Тригуб О., Горбенко К.В. Свято-Григоріївський Бізюків монастир... С. 267.

⁸⁷ Дионисий. Сведения о второклассном Григориевском Бизюков монастыре... С. 501-502; Ногачевский Н.Ф. Григориевский Бизюков монастырь... С. 28.

⁸⁸ Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях... С. 303.

⁸⁹ Аверосий, архм. История Российской иерархии... С. 353.

⁹⁰ Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях... С. 304.

осілого козацтва залишилася на колишніх місцях і робила значні пожертви чернечій обителі від доходів своїх зимівників, а інші разом із своїм майном прийняли постриг у пустині⁹¹.

На межі 18-19 ст. у монастирі розвивалися промисли (рибальство, полювання, бджільництво та збирання), що мали товарний характер. Особливо було розвинуте рибальство, адже на той час у Дніпрі та його притоках виловлювали до 60 видів риби: білугу, севрюгу, стерлядь або чечугу, сазана або коропа, судака або сулу, сома, щуку, тарань, окуня, ляща, оселедця, бичків і т.д. Важливими ділянками господарювання було скотарство та землеробство (хліборобство), про що свідчили згадані снопи скошеного хліба на полях. Поширено було городництво та садівництво, адже пустельники утримували фруктовий садок, де росли майже всі відомі нині на цій території види фруктових дерев і кущів⁹². Оскільки обробити такі великі площі ченці обробити не могли фізично, то значні ділянки надавалися в оренду. Прибуток приносила і переробна промисловість, адже на згаданому водяному млині з використанням найманої праці із зайвого зерна виготовляли борошно (ймовірно практикувалося і надання млинових послуг місцевим сільським господарям).

4 грудня 1803 р., у відповідності до імперського указу, Новогригоріївська пустинь була перетворена на Григоріївський Бізюків монастир: «За відсутності в Катеринославській єпархії жодного чоловічого штатного монастиря, Новогригоріївську пустинь, що знаходиться у Херсонському повіті, причислену за іменним височайшим указом 1792 року вересня 29 дня до Молчанської Софронієвої пустині Курської єпархії, і перенісши в цей монастир штат Ставропігійного Хрестовоздвиженського Бізюкова монастиря, іменувати його Григоріївським Бізюковим і перебувати надалі у підпорядкуванні єпархіального архієрея із залишенням при тому монастирі усіх тих угідь і монастирських закладів, які він має і які підтверджені згаданим указом 1792 року». Відповідно до указу було закрито колишній Бізюків монастир, а усі штатні кошти, які виділялися на його утримання, були переведені на новоутворений монастир на Херсонщині. Звідти ж і прибув новопризначений настоятель архімандрит Йосиф⁹³. Так почалася нова сторінка історії Новогригоріївської пустині.

Корсунський Богородичний монастир. Поява Корсунського монастиря тісно пов'язана з процесами заселення Степової України. Однією із соціально-релігійних категорій новоросійських колонізаторів були старообрядці різних толків, які почали активно створювати власні відокремлені населені пункти. Вже у другій половині 1750-х років вони заснували свої громади у фортеці Святої Єлисавети (Єлисаветград), а також 13 слобод: Злинка, Клинци, Калинівка, Красний Яр, Знам'янка, Плоске, Ніколаєвка, Покровська, Зибка й ін.⁹⁴ Надалі старообрядницький колонізаційний рух продовжувався із різною інтенсивністю.

1760-і рр. характеризуються найбільш масовим переселенням розкольників до Новоросії, яким царський уряд згідно з указами 1764 і 1765 рр. не тільки дозволив зберегти

⁹¹ Шкрібітько О.О. Господарська діяльність монастирів Степової України... С. 129.

⁹² Ibid. С. 103-169.

⁹³ ІР НБУВ. Ф. V. Од.зб. 547. Арк. 1-2; *Гавриш (Розанов)*. Продолжение очерка Новороссийского края с 1787 по 1837 год. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*. Т. 5. Одесса: В городской типографии, 1863. С. 466-467.

⁹⁴ *Бельский А.В.* Единоверчество и единоверческий Корсунский монастырь... С. 75.

свою віру, але й надав низку пільг, у тому числі й звільнив від військової служби. Тому не дивно, що не тільки з Речі Посполитої (Правобережної України та Білорусі), але й з турецьких володінь і самої Росії вони стали масово переселятися на Південь України. Ці та подальші масові переселення на південь росіян-розкольників стали характерною ознакою церковної історії цього краю, бо головна увага діяльності єпархіального керівництва Півдня завжди була зосереджена саме на боротьбі з розколом і сектантством та наверненні їх та іновірців (німців, татар, турків та ін.) у лоно православ'я⁹⁵.

У квітні-червні 1780 р. до архп. Никифора (Феотокі), який шукав шляхи вирішення проблеми із оправославлення старообрядців, приходять нова ідея «про часткове визнання» права старообрядців на богослужіння за звичним для них способом за умови укладання ними своєрідної «унії». Це дозволило б поставити їх під жорсткий контроль з боку РПЦ та держави. У розвиток ухваленого рішення архієпископ почав активно умовляти старовірів переходити під його юрисдикцію із збереженням старообрядницької традиції і можливістю самостійного обрання священників. Закріплюючи успіх юридично, у лютому 1781 р. він особливою грамотою дозволив розкольникам, які приймають єдиновір'я, влаштувати у с. Знам'янка свою церкву та відправляти там своє богослужіння. Єдиновірчий рух, як зазначає знаний український фахівець історії старообрядництва Олександр Бельський, виявився настільки популярним, що крім поповців до єдиновір'я почали приєднуватися навіть непримиренні безпоповці й у результаті у православ'я почали переходити сотнями будинків і навіть селами⁹⁶.

27 серпня 1785 р. Потьомкіним було оголошено імператорське рішення про дарування певних свобод старообрядцям із окремими застереженнями: «Тим, хто з них [старообрядців. – О.Т.] побажає поселитися на землях Таврійської області, по ліву сторону річки Дніпро, й оголосити про поєднання своє з Грекоросійською церквою, ті, отримавши священників від Таврійського архієрея, будуть назавжди користуватися обрядом і чином церковним за їх звичаєм... До цієї об'яви маю додати, що всемілостивіше мені наказано, для цих старообрядців на вищезгаданій землі спорудити монастир кам'яний, і декілька парафіяльних церков...»⁹⁷.

Ця «об'ява» зробила свою справу. Багато старообрядців переселилося з північних районів України на південь, що призвело до появи цілих поселень старообрядців Знам'янка, Велика Знам'янка, Мала Знам'янка, Водяне та районів їх компактного проживання у Херсоні, Катеринославі, Єлисаветграді, Бахмуті, Кременчуці й інших містах. Вона ж і зробила поштовх до заснування Корсунського монастиря.

Не вдаючись у подробиці старообрядницьких перепитій (детальніше див. дисертаційне дослідження О. Бельського⁹⁸), необхідно все ж згадати, що у 1784 р. в Стародубі на Чернігівщині у Нікодимовій пустині з'явився афонський вихованець архімандрит Іоасаф. Він залишився вірним старообрядництву й до того ж виявився єдиним

⁹⁵ Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918)... С. 40.

⁹⁶ Бельський А.В. Єдиновірчество и единоверческий Корсунский монастырь... С. 77.

⁹⁷ Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях епархии Херсонской и Кишиневской... С. 308-309.

⁹⁸ Бельський О.В. Старообрядництво в Південній Україні: формування та розвиток у другій половині XVIII – на початку XX ст.: дис... к.і.н.: 07.00.01. Сімферополь, 2007. 294 с.

володарем законно здобутого найвищого серед старообрядників церковного сану. Ця обставина, а також його інтелектуальні здібності та близькість до Санкт-Петербурзького митрополита Гавриїла сприяли утвердженню його главою новостворюваного першого єдиновірського монастиря та відповідальним за розвиток самого єдиновірства⁹⁹.

19 квітня 1787 р. Г. Потьомкін направив Іоасафа та його найближче оточення до Катеринославського архієпископа Амвросія з листом, де просив сприяння в їх починаннях. Владика благословив Іоасафа з іншими ченцями заснувати монастир у Степовій Таврії на лівому березі Дніпра, нижче т.зв. Мамасвої могили у 4 верстах на захід від села Велика Знам'янка. Монастир будувався в урочищі Карай-Дубина на р. Білозерка (у 7 верстах від її устя)¹⁰⁰. Рішення про відведення землі було прийнято Г. Потьомкіним 11 вересня 1787 р., що зафіксовано в ордері правителю Таврійської області, графу Михайлу Каховському¹⁰¹. 31 грудня 1787 р. архм. Іоасаф отримав від архп. Амвросія грамоту на будівництво монастиря та монастирської церкви¹⁰².

Щодо місця розташування першого монастиря у авторів 19 ст. є деякі різночитання, серед яких найбільш авторитетним є Н. Мурзакевич, який все ж помилково вказав, що «місце для запланованого монастиря було вказано на правому березі Дніпра, біля м. Нікополя, з відведенням на користь нової обителі 120 десятин річних плавнів і дров'яного лісу» і далі, говорячи про перенесення монастиря дослідник вказував: «нове місце, вже не в Катеринославському намісництві, а в Таврійській області»¹⁰³. Незрозуміло, що привело Н. Мурзакевича до цієї думки, адже він користувався документами архп. Гавриїла (Розанова), які зберігалися в архіві Одеського товариства історії та старожитностей, і там немає жодного натяку на таку дислокацію монастиря¹⁰⁴. Разом з тим, за рік до виходу праці Н. Мурзакевича вийшов номер журналу «Отечественные записки» (1847), де був опублікований фрагмент подорожніх нотаток відомого на той час історика Григорія Спаського¹⁰⁵. Подаючи коротку історію становлення монастиря, автор вказав, що перший монастир розташовувався біля Нікополя та поселення Велика Знам'янка¹⁰⁶ (Нікополь розташовується навпроти В. Знам'янки по осі північ-південь, на іншому березі Дніпра). Можливо, неуважне прочитання Г. Спаського і привело до більш розлогого трактування Н. Мурзакевичем із перенесенням монастиря до Нікополя на правий берег Дніпра. Ця помилка Н. Мурзакевича перейшла і до дисертації О. Тригуба¹⁰⁷.

Оформлення та межкування земельної ділянки тривало більше року та завершилося лише у кінці 1788 р. 3 грудня 1788 р. Г. Потьомкін знову звернувся до Катеринославського

⁹⁹ Бельський О.В. Старообрядництво в Південній Україні... С. 107.

¹⁰⁰ Чирков А. Топографическое описание Корсунского монастыря... С. 467; Бельский А.В. Единоверчество и единоверческий Корсунский монастырь... С. 78.

¹⁰¹ Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях епархии Херсонской и Кишиневской... С. 310.

¹⁰² Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии... С. 962.

¹⁰³ Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях епархии Херсонской и Кишиневской... С. 310-311.

¹⁰⁴ Див.: ІР НБУВ. Ф. V. Од. зб. 566-570.

¹⁰⁵ Спасский Г. Корсунский старообрядческий монастырь на Днепре (из «Путевых записок о Крыме и его окрестностях»). *Отечественные записки*. 1847. Т. 55. № 12. С. 124-127.

¹⁰⁶ Спасский Г. Корсунский старообрядческий монастырь на Днепре... С. 125.

¹⁰⁷ Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918)... С. 49.

архієпископа Амвросія із наступним листом: «Чернецтвуючий у старообрядцях Іоасаф з братією отримав в області Таврійській землю, відведену для побудови старообрядницького монастиря, просить дозволу почати безпосереднє будівництво... благоволіть надати йому на те архіпастирське Ваше благословіння...»¹⁰⁸.

Отже, можемо говорити про те, що будівництво монастиря почалося, ймовірно, навесні 1789 р. Першими будівлями стали келії, що, на нашу думку, були такі, як і перші келії Григоріївської пустині, тобто були зроблені із хворосту й обмазані глиною; господарчі будівлі, які повинні були забезпечувати побут і господарство перших братчиків; і дерев'яна церква на честь Корсунської ікони Божої Матері, що була освячена у 1790 р., але у вересні 1792 р. вона згоріла¹⁰⁹. У 1795 р. церква була відбудована, але вже з боковим вівтарем на честь Святого Іоанна Златоуста, а монастирська каплиця перетворена у церкву Святого Миколая Чудотворця. Разом з тим лише 18 жовтня 1791 р. у монастиря з'явилися перші офіційні мешканці – архм. Іоасафа офіційно було призначено настоятелем монастиря, а ченців Дорофея та Серапіона ієромонахом та ієродияконом відповідно¹¹⁰.

У середині 1790-х років монастирському господарству на старому місці стало тісно і воно потребувало розширення (головними причинами «незручності» розташування монастиря була відсутність прирідного лісу та віддаленість від Дніпра у 10 верст). Спроба збільшити угіддя монастиря за рахунок 120 десятин за рахунок лісових дач нікопольських мешканців наштовхнулася на спротив катеринославського намісника, який заявив, що лісових угідь (основний будівельний та опалювальний матеріал) не вистачало для самих нікопольчан. Тоді настоятель запропонував виділити нову ділянку для повного перенесення монастиря нижче по берегу Дніпра у дачі «урочища Флорова», на р. Конці. Ця дача розташовувалася на лівому березі Дніпра, межувала з р. Кам'яницею (Кам'янкою) та дачами полковника Д.М. Куликовського, поміщика с. Каховки, та казенним селищем Козачі Лагері.

За поданням Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора Платона Зубова, 5 квітня 1796 р. було оприлюднено указ про перенесення монастиря на нове місце та виділення йому 3 000 десятин із числа пустопорожньої землі. А 30 жовтня 1796 р. уже була отримана грамота від владики Гавриїла Банулеско-Бодоні, митрополита Катеринославського й Таврійського (1793-1799), з архієрейським благословенням на переміщення Корсунської обителі на нове місце та спорудження храму в ім'я Святителя Миколи Чудотворця. Остаточне відмежування землі відбулося указом Таврійського обласного правління від 14 березня 1797 р., за яким було виділено 5 447 десятин і 775 кв. сажнів (3 000 десятин зручної та 2 447 і 775 кв. сажнів незручної) землі¹¹¹.

На старому місці, як писав невідомий літописець монастиря у кінці 19 ст., «на цей час поблизу села Великої Знам'янки залишилися лише незначні натяки на монастир, який тут колись був. Де раніше були будівлі монастиря, там тепер зеленіють селянські сади та

¹⁰⁸ ІР НБУВ. Ф. V. Од. зб. 568. Арк. 73; *Мурзакевич Н.* Сведения о некоторых православных монастырях епархии Херсонской и Кишиневской... С. 310.

¹⁰⁹ *Гавришл* (архл.) Хронологико-историческое описание церквей... С. 190; Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии... С. 962.

¹¹⁰ Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии... С. 962.

¹¹¹ Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии... С. 964; *Бельський О.В.* Старообрядництво в Південній Україні... С. 109; *Бельський А.В.* Единоверчество и единоверческий Корсунский монастырь... С. 79.

виноградники. Тільки місце колишнього престолу позначається кам'яним піднесенням, і місцевість біля Мамаєвої гори (на південний захід від села) досі називається Чернеча, чим нагадується, що на одному з уступів цієї гори був розташований Корсунський монастир, у 1797 р. переведений до теперішнього Дніпровського повіту»¹¹².

Отже, у 1797 р. розпочалося будівництво нового монастиря. Ймовірніше за все, знову були побудовані глиняно-хворостяні келії та господарчі будівлі, а також дерев'яний храм на честь святителя Миколая Чудотворця. Таким монастир увійшов у 19 ст., яке і стало періодом його стрімкого розквіту та розбудови. І немало роль у цьому відіграло російське купецтво, яке приїжджало до Корсунського монастиря з північних і центральних районів імперії, залишаючи тут значні «щедрі милостині», що й вивело монастир в один з перших у краї за благоустроєм.

Монастир-привид: до проекту Спасо-Миколаївського монастиря у Вітовці. На завершення нашої оповіді про перші монастирі Південної України хотілося б зупинитися ще на питанні так званих нереалізованих монастирських проєктів, найбільш цікавим з яких був Спасо-Миколаївський монастир у Миколаєві. Питання існування даного монастиря у 1990-х роках викликав бурхливі суперечки між миколаївськими краєзнавцями. Дослідники, які стверджували, що монастир існував, посилалися на перші плани Миколаєва 1790 р., які склалися за вказівкою Г. Потьомкіна, інші, хто не підтримував цієї думки, стояли на тому, що не залишилося жодних вказівок щодо його існування, окрім цих планів. У 2000 р. автор висловився з цього приводу досить аргументовано, що ми й наведемо із деякими доповненнями¹¹³.

Добре відомо, що заснування міста Миколаєва та його розбудова розглядалися Г. Потьомкіним як один із найкращих проєктів новоросійської епопеї. Вже 6 липня 1789 р., коли ще тільки з'являлися на кресленнях перші вулиці міста, Св. Синод отримав імператорський указ про заснування монастиря: «У Катеринославській губернії та єпархії вказали ми заснувати монастир на Вітовці, що поблизу гирла річки Інгул, при якому влаштовано буде товариство послушницьке з інвалідів, офіцерів і солдатів... Ступінь цього монастиря призначаємо колишнього Симонова монастиря¹¹⁴, надавши його архімандриту енкалпійон¹¹⁵ та служіння Києво-Печерської лаври, але перебуваючи в залежності від архієпископа Катеринославського. У сан архімандрита призначаємо возвести ігумена Мойсея, який перебуває нині при армії»¹¹⁶. В опублікованому указі згадується і назва монастиря – Спасо-Миколаївський¹¹⁷.

¹¹² Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии... С. 964.

¹¹³ Тригуб А.П. История церквей Николаева (малоизвестные страницы конца XVIII – начала XIX в.). *История. Етнографія. Культура. Нові дослідження. III Миколаївська обласна краєзнавча конференція*. Миколаїв: Атол, 2000. С. 163-164.

¹¹⁴ *Московский Симонов монастыр* мав ставропігійальний статус і відносився до монастирів 1-го класу. У 1788 р. монастир був закритий, але у 1795 р. його діяльність була відновлена.

¹¹⁵ У даному випадку мається на увазі панагія, яка є символом приналежності до архієрейського сану, але як виняток, панагію дозволялося одягати і архімандритам окремих лаврських монастирів.

¹¹⁶ Григорович И. (сост.). Обзор учреждения в России православных монастырей... С. 5-6.

¹¹⁷ Именной, данный Генерал-Фельдмаршалу Князю Потемкину-Таврическому. ...о устройении монастыря близ устья Ингула... Июля 6, 1789. № 16.784. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое*. Т. 23. Санкт-Петербург, 1830. С. 46-47.

Св. Синод, у свою чергу, зробив належні розпорядження для виконання означеного указу і 9 липня того ж року наказав архієпископу Катеринославському Амвросію «надати своє сприяння у справі заснування обителі та рапортувати Святійшому Синоду, як монастир буде найменованій»¹¹⁸.

25 липня 1789 р. до архієпископа надіслав лист і Г. Потьомкін, де процитувавши указ імператриці від 6 липня, додав: «Я маю честь запропонувати вашому преосвященству, щоб залежне від вас було виконане, а отця ігумена Мойсея¹¹⁹ дозволили висвятити в архімандрита. Інше я не забарюся привести в дію. Маю честь бути з істинною повагою та відданістю, князь Потьомкін. Ольвіополь»¹²⁰. І як зазначає тут же архп. Гавриїл, воля ця монархині через смерть Потьомкіна не була виконана: *в гирлі Інгулу монастиря ніколи не було*.

Але на той час Потьомкін вірив у свої починання, він відправляє першому будівничому Миколаєва Михайлу Фалєєву низку наказів щодо будівництва монастиря: «Для побудови монастиря в Спаському¹²¹ за даним планом¹²², соборної церкви в Миколаєві та в Богоявленську камінь тесаний заготовити»; «Заштатних церковників поселити усіх в Богоявленську»¹²³; «Монастир Спасо-Миколаївської лаври побудувати, на що і план було надано, а на келії й огорожу наказав надалі забезпечити планом і положенням, щоб ченці були в ньому з військових штаб- і обер-офіцерів»; «...дзвін розбитий Межигірського монастиря перелити, з додаванням міді щоб великий був – у 1 000 пудів для Спасо-Миколаївської лаври» (у посиланні зазначено: «Несподівана смерть князя Потьомкіна та недоброзичливість кн. Платона Зубова, який розпочав м. Вознесенськ, всі добрі наміри найсвітлішого знищили. Померли: архієпископ Амвросій, його вікарій Мойсей, нарешті М.Л. Фалєєв»); «Колишню слободу Кисляківку (Спаське – *О.Т.*), що на гирлі Бугу, розорену на початку війни, при якій залишилася тільки одна кам'яна церква з дзвіницею, Його Світлість вирішив призначити для преосвященного Амвросія, найменувавши його «Пустинню» та побудувати, за даним планом. Келії для преосвященного та декількох ченців, а огорожу кам'яну навкруги наказував мені зробити. Михайло Фалєєв»¹²⁴.

Виходячи з того, що накази датовані 1791 р., то стає зрозумілим, що на той момент

¹¹⁸ Григорович И. (сост.). Обзор учреждения в России православных монастырей... С. 6.

¹¹⁹ *Мойсей (Гумілевський)* у 1789 р. перебував при армії Потьомкіна у Молдавії. Того ж року його було посвячено в архімандрита, але повноцінним настоятелем Свято-Миколаївської лаври він так і не став, адже ще до смерті князя (5.10.1791) він 5 червня 1791 р. був висвячений в єпископа Феодосійського та Маріупольського.

¹²⁰ *Гавриїл (архп.)* Хронологико-историческое описание церквей... С. 175.

¹²¹ *Спаським* Потьомкін називає пізнішу слободу Кисляківку, яка була знищена під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. і від якої залишилася лише кам'яна церква на честь Преображення Господня (про спорідненість назв населених пунктів свідчить збережена метрична книга слободи Спаської від 1784 р.). Зараз Кисляківка, яка відродилася у кінці 18 ст., має назву Лимани.

¹²² Тут і далі стає зрозуміло, що були готові плани майбутнього будівництва і на ці плани вже було нанесено монастир. Таким чином, розробляючи план забудови міста, укладачі за наказом фельдмаршала нанесли на карту *головні майбутні будинки, які ще не були збудовані*.

¹²³ *Мурзакевич Н.* Докладная записка М.Л. Фалєєва Его Светлости. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1883. Т. 13. С. 182-183.

¹²⁴ *Мурзакевич Н.* Какие приказания его светлости были обер-штер-кригскомисару Фалєєву о строениях в г. Николаеве и заведениях в окружности оного и намерениях его в рассуждении флота, адмиралтейства и мастерских 1791 года. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1883. Т. 13. С. 184-186.

будівництво монастиря перебувало у зародковому стані. Окрім того, архм. Мойсея (Гумілевського), який повинен був опікуватися, як настоятель монастиря, його будівництвом, було посвячено в єпископи та призначено вікарієм Катеринославської губернії – єпископом Феодосійським і Маріупольським. З цього приводу дослідник історії імперських монастирів І. Григорович відзначав: «Ця обставина, здається, мала дуже поганий вплив на долю монастиря, вилучивши з нього, у той час, коли не закінчено ще було влаштування обителі та не визначені кошти для її утримання, – людини, якій, мабуть, належала і сама думка про заснування обителі та яка, за підтримки князя Потьомкіна-Таврійського, легко могла б і здійснити її. Тим часом після призначення самого засновника обителі до нового місця служіння у забезпеченні монастиря засобами зустрілися важливі труднощі»¹²⁵.

Про складнощі із затвердженням бюджету (т.зв. штатів) монастиря свідчить скарга архп. Амвросія до Св. Синоду, що «на вимогу його [виділити] платню ченцям і сум на утримання обителі від Катеринославської казенної палати, остання відписалася відмовкою, “що вона не має розпорядження про відпуск сум, а самостійно [надати кошти] не наслідуються”»¹²⁶.

Щоб розібратися у цій складній ситуації Св. Синод указом від 27 червня 1792 р. вимагав від владики Амвросія відомостей: «про даний монастир, відносно призначення у ньому чинів і щодо платні на їх утримання, що покійним генерал-фельдмаршалом [з цього приводу] зроблено?»¹²⁷. Ймовірно фізичний стан катеринославського архієпископа на той момент вже не давав йому змоги діяти оперативно та боротися за монастир, як одне з дітищ Потьомкіна, й тому вже після його смерті (13 жовтня 1792 р.) синодальні чиновники отримали відповідь від Катеринославської консисторії, яка доповіла: «що на зазначену вимогу, з її боку, вона зносилася з правителем Катеринославського намісництва, генерал-майором Каховським; на що останній відгукнувся незнанням того, “що було вчинено покійним світлим князем, за Височайшим наказом, додавши, що сам він, Каховський, про долю монастиря не отримував жодних розпоряджень”»¹²⁸. Оскільки усі свідки ідеї князя Потьомкіна про створення монастиря на той час вже упокоїлися: 5 жовтня 1791 р. помер Потьомкін, а через рік, протягом місяця пішли у вічність і його соратники у цій справі – єпископ Мойсей (05 жовтня 1792), архієпископ Амвросій (13 жовтня 1792) і Михайло Фалєєв (18 листопада 1792), то й продовжити вказану справу, яка явно була не по душі тогочасному фавориту Катерини Платону Зубову, не було кому. Таким чином, імперський указ так і не був реалізований і канув у небуття у вирії тогочасних подій.

Цікавим є також факт наведений істориком РПЦ архімандритом Амвросієм у його фундаментальній праці «Історія російської ієрархії», що монастир мав назву «Спасо-Миколаївський Молдавський першокласний чоловічий монастир»¹²⁹. Пізніший дослідник І. Григорович пояснив, що приставка «Молдавський» пов'язана з тим, що для цього монастиря Г. Потьомкін привіз із Бессарабії чудотворну ікону Божої Матері, яка відома під

¹²⁵ Григорович И. (сост.). Обзор учреждения в России православных монастырей... С. 7.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Ibid. С. 8.

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ Амвросий, архм. История Российской иерархии... С. 204.

назвою «Молдавська»¹³⁰ (рис. 7). Є версія, що ікона була повернута до Молдавії і зараз відома під іменем «Гербовецької» та зберігається у Гербовецькому Успенському монастирі (с. Гербовець Каларашського району, Молдова).

Рис. 7. Молдавська ікона Божої Матері
(джерело: Вікіпедія. Наймовірно пізніша копія сер. 19 ст.)

Як ми бачимо вище, на монастирський проект Потьомкін мав великі плани, які, на жаль, не були впроваджені у життя. Саме у Богоявленську князь бажав заснувати Спаський монастир і в ньому місцеперебування єпархіальних архієреїв, і якби не смерть князя, став би Миколаїв єпархіальним містом і центром духовного та релігійного життя півдня України.

Висновки. Протягом другої половини 18 ст. поширення православ'я у

¹³⁰ Григорович И. (сост.). Обзор учреждения в России православных монастырей... С. 8.

Молдавська ікона Божої Матері – чудотворна ікона Пресвятої Богородиці зі Спасо-Миколаївського Молдавського чоловічого монастиря у місті Миколаєві Херсонської єпархії. На іконі Богоматір зображена з Немовлям Ісусом Христом, що тримає руку у своїй голови.

Тут також слід згадати, що Потьомкін привіз до Миколаєва з Молдавії низку історичних пам'яток, у тому числі дерев'яний Молдавський будинок, який проіснував у центрі Миколаєві до сер. 20 ст. Тому й привезення чудотворної ікони теж могло мати місце. Але за яких обставин ікона повернулася до Молдавії – невідомо.

південноукраїнських степах набуло значного розмаху, тісно переплітаючись із зовнішньополітичним курсом Російської імперії. У 1775 р. тут було утворено нову єпархію, яка охоплювала величезні простори від р. Ворскли на Полтавщині до чорноморсько-азовського узбережжя. Разом з освоєнням південноукраїнських степів відбувалося і поширення на ці території чернечих звичаїв та заснування нових монастирів, які вже мали тут давні запорозькі традиції.

Найстарішою обителлю українських степів беззаперечно є Самарський Миколаївський монастир, який був військовою та духовною твердиною запорозького козацтва. У досліджуваний період монастир ще зберігав старі козацькі традиції, мав тісний зв'язок із Київським Межигірським монастирем і Запорожжям як в адміністративному плані, так і в духовному та соціально-економічному. Натомість з кінця 18 ст. «козацька обитель» впевнено інкорпоровалася у загальноімперську монастирську інфраструктуру та майже втратила «козацькі» особливості минулих часів.

Важливе місце у православному середовищі зайняли й новоутворені монастирі у Нижньому Подніпров'ї – Григоріївський Бізюків монастир (Григоріївська пустинь) і Корсунський Богородичний єдиновірчий монастир. Їхнє виникнення та формування відбувалося у тісній залежності від державної влади та «височайших милостей». Немаловажну роль у становленні південноукраїнських монастирів відіграв князь Григорій Потьомкін. Останньому належала провідна роль і в проекті заснування Спасо-Миколаївського монастиря у Вітовці (Миколаїв), який, на жаль, так і не був реалізований у зв'язку зі смертю ініціатора.

Необхідно зазначити, що монастирське господарство відіграло досить помітну роль в економічному освоєнні південних територій (рибний промисел, освоєння цілинних земель, соляний видобуток тощо). Натомість стале господарство мав лише Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, який у досліджуваний період був цілком сформованою обителлю із власною господарчою специфікою.

Oleksandr Trygub

The Monastic Life Development in the Territory of Southern Ukraine in the Second Half of the 18th century

Abstract. The article shows the process of formation and development of the Orthodox infrastructure in Southern Ukraine during the formation of the eparchial structure in the second half of the 18th century. The author's main attention is paid to the monastic life development in the region, the emergence and monastic cloisters development, the features of their structure, construction and economic activity. An important place is occupied by the characteristics of the monks key figures the who made the greatest and most important contribution to the monastic life organization.

The oldest monastery of the Ukrainian steppes is, of course, the Samara Mykolai Monastery, which was a military and spiritual stronghold of the Zaporizhian Cossacks. During the studied period, the monastery still preserved old Cossack traditions, close ties with the

Kyiv Mezhyhirya Monastery and Zaporizhia both in administrative terms and in spiritual and socio-economic terms. Since the end of the 18th century, the 'Cossack monastery' was confidently incorporated into the general imperial monastic infrastructure and lost the 'Cossack' features of the past.

An important place in the Orthodox environment was also occupied by the newly formed monasteries in the Lower Dnieper region – the Grygoriivskiy Biziukiv Monastery ('Grygoriivska Pustyn' / Grygoriy hermitage) and the Korsun Monastery. The features of their origin and formation, close dependence on state power and 'highest favors' are revealed, their role in the economic development of the region (fishing, development of virgin lands, salt industry, etc.) is noted.

The author outlines the state of scientific development of the topic, the range of problematic and controversial issues, shows the complexity of the research field due to the loss of documents from the monastery archives, and determines the prospects for further research.

Keywords: Southern Ukraine, Kherson eparchy, Ekaterinoslav eparchy, monastic life, monastery, Samara monastery, 18th century, Korsun monastery, Grigoriy Biziukiv monastery, Grygoriy hermitage ('Grygoriivska Pustyn')